

Бондаревська І. О. Психологічний аналіз соціального капіталу в спільнотах іммігрантів та біженців / І. О. Бондаревська, В. О. Михайленко // Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України. – К. : Педагогічна преса, 2016. – 2 (91). – С. 71 – 76.

УДК 316.47 – 054.72

Бондаревська І.О.

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

кандидат психологічних наук, доцент,

старший науковий співробітник науково-організаційного відділу

Михайленко В.О.

Одеська державна академія технічного регулювання та якості,

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри суспільно-гуманітарної підготовки

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В СПІЛЬНОТАХ ІММІГРАНТІВ ТА БІЖЕНЦІВ

Статтю присвячено розгляду концепції соціального капіталу та його проявам в спільнотах іммігрантів та біженців. Розглянуто поєднання індивідуального і колективного аспектів соціального капіталу. Виходячи з цього, визначаються такі форми соціального капіталу: соціальний капітал відносин і системний соціальний капітал. Представлено огляд досліджень соціального капіталу у спільнотах іммігрантів і біженців. Наголошено на тому, що не всі соціальні процеси в середовищі іммігрантів, можливо пояснити за допомогою концепції соціального капіталу. Проаналізовано особливості проявів соціального капіталу в системі освіти у спільнотах, що приймають іммігрантів і біженців. Зроблено висновок про те, що концепція соціального капіталу відіграє важливу роль в аналізі соціально-психологічних проблем іммігрантів та біженців, оскільки цей аналіз пов'язаний із розглядом норм, цінностей, довіри, соціальних зв'язків, доступу до соціальних благ і ресурсів.

Ключові слова: соціальний капітал, соціальний капітал відносин, системний соціальний капітал, іммігранти / біженці, економічний розвиток, транснаціональна діяльність, освіта іммігрантів.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА В СООБЩЕСТВАХ ИММИГРАНТОВ И БЕЖЕНЦЕВ

Статья посвящена рассмотрению концепции социального капитала и его проявлениям в сообществах иммигрантов и беженцев. Рассмотрено сочетание индивидуального и коллективного аспектов социального капитала. Исходя из этого, определяются такие формы социального капитала: социальный капитал отношений и системный социальный капитал. Представлен обзор исследований социального капитала в сообществах иммигрантов и беженцев. Отмечено, что не все социальные процессы в среде иммигрантов, возможно объяснить при помощи концепции социального капитала. Проанализированы особенности проявления социального капитала в системе образования в сообществах, которые принимают иммигрантов и беженцев. Сделан вывод о том, что концепция социального капитала играет важную роль в анализе социально-психологических проблем иммигрантов и беженцев, поскольку этот анализ связан с рассмотрением норм, ценностей, доверия, социальных связей, доступа к социальным благам и ресурсам.

Ключевые слова: социальный капитал, социальный капитал отношений, системный социальный капитал, иммигранты / беженцы, экономическое развитие, транснациональная деятельность, образование иммигрантов.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF SOCIAL CAPITAL IN COMMUNITIES OF IMMIGRANTS AND REFUGEES

Paper deals with the concept of social capital and its manifestations in immigrant and refugee communities. Combination of individual and collective aspects of social capital is described. On this basis the following forms of social capital are distinguished: relational capital, system capital. Review of social capital studies in communities of immigrants and refugees is presented. It was noted that not all social

processes in immigrant surrounding can be explained by means of social capital concept. Peculiarities of social capital manifestation in education system in communities accepting immigrants and refugees are analyzed. It was concluded that social capital concept plays an important role in sociopsychological problems of immigrants and refugees analysis because such analysis is connected to consideration of norms, values, trust, social networks, access to social good and resources.

Keywords: *social capital, relational capital, system capital, immigrants / refugees, economic development, transnational activity, education of immigrants.*

Актуальність. Протягом останніх 30 років концепція соціального капіталу набуває все більшої популярності. Соціальний капітал застосовують у політології, економіці, соціології, соціальної психології, педагогіці, охороні здоров'я, менеджменті та інших сферах.

Коли соціальний капітал розглядають в якості ресурсів, пов'язаних з включеністю в систему відносин, він допомагає розкрити серію мікро-механізмів при аналізі функціонування суспільства та встановленні причинно-наслідкових зв'язків [2].

Двома основними напрямками досліджень, в яких соціальний капітал отримав найбільшу популярність, є дослідження політичної участі в демократичних суспільствах та дослідження економічного розвитку. Концепція соціального капіталу застосовується для пояснення функціонування демократії і розвитку економіки.

У політиці ефект соціального капіталу спрямований на заохочення політичної участі та підвищення ефективності інститутів, в економічній діяльності ефект соціального капіталу полягає в збільшенні соціальної згуртованості, підтримки спільнот і задоволеності життям [2].

Метою даної оглядової статті є психологічний аналіз теоретичних досліджень соціального капіталу та його проявів у спільнотах іммігрантів та біженців.

Виклад основного матеріалу. У соціальній психології концепція соціального капіталу отримала найбільшу популярність у такому відносно новому напрямку як психологія спільнот. Психологи цього напрямку всебічно вивчали такі аспекти соціального капіталу як атитюди і моделі поведінки, пов'язані зі спільнотою, громадянську участь, колективну ефективність. Психологічний аналіз сфокусований на тому, що мотивує людей брати участь у певних видах колективної активності, як підтримувати цю участь, як сприяти створенню ефективного соціального капіталу. У цьому контексті, Д. Д. Перкінс, Дж. Хьюї і П. В. Спіер стверджують, що соціальний капітал необхідно аналізувати як на індивідуально-психологічному і поведінковому рівні, так і на мережевому рівні інститутів і спільнот [9].

Привабливість соціального капіталу в політиці пов'язана із загальним позитивним ставленням до присутності соціального капіталу в суспільстві та його ролі при виробництві індивідуальних і соціальних благ. Загалом, Д. Кастігліоне, Дж. В. Ван Дет, Г. Воллеб пропонують виділити два напрями, за якими соціальний капітал пов'язаний з політикою.

Перший напрям розглядає соціальний капітал як інструмент досягнення певних економічних і соціальних цілей. Проблема полягає в тому, щоб спроектувати і використовувати політику, яка б ефективно втілювала існуючий соціальний капітал. У деяких випадках політичні методи можуть бути розроблені з метою знищення соціального капіталу, коли він розглядається як такий, що суперечить або економічному розвитку або соціальним благам [2].

Другий напрям розглядає створення соціального капіталу як мету політики. При цьому цілями політики також стають позитивні аспекти концепції соціального капіталу, серед них індивідуальна і загальна довіра, вірність системам цінностей, заснованих на соціальній справедливості і співробітництві, соціальна згуртованість, участь у демократичних процесах, як на благо індивіда, так і суспільства в цілому [2].

Таким чином, соціальний капітал може бути як засобом, так і метою. Політика може мати свої цілі, але способи їх досягнення можуть сприяти створенню соціального капіталу як бажаного додаткового ефекту.

Розглянемо поєднання індивідуального і колективного аспектів соціального капіталу, яке найбільш чітко відображено у визначенні Дж. С. Коулмана (1990). З його точки зору, соціальний капітал не єдине утворення, а множинне, що має дві загальні характеристики. Всі ці множинні утворення включають деякі аспекти соціальної структури і сприяють певним діям індивідів усередині системи [3].

Визначення індивідуального і колективного аспектів соціального капіталу стає більш зрозумілим, якщо розглянути ресурси і вигоди, що надаються відносинами і мережами.

Х. Ессер виділяє принаймні шість форм соціальних ресурсів та вигод: 1) доступ до інформації і певного виду соціального життя через відносини; 2) готовність акторів стати довірливо залученими в ризиковані підприємства; 3) підтримка, допомога і солідарність; 4) наявність соціального контролю і певного рівня уваги до долі і дій інших членів мережі (або системі соціальних відносин), таких як сім'я; 5) клімат довіри в мережі, такий як серед колег; 6) валідність норм, цінностей і моралі в групі, організації або суспільстві [5].

Перші три форми ресурсів і вигод відрізняються від останніх трьох. Доступ до інформації та соціальних зборів, довірлива схильність до допомоги від інших в ризикованих підприємствах, готовність допомагати і проявляти солідарність залежать від індивідуального і вмотивованого зусилля, за умови досить близького знайомства або близької дружби. Таким чином, ці ресурси і вигоди як особисті блага можуть використовуватися у міру потреби [5].

Навпаки, існування соціального контролю і уваги, клімат співробітництва, довіра всередині системи, також як і валідність норм, цінностей і моралі є колективними феноменами і являють собою колективні блага. Їх характер є набагато більш раптовим і їх не можна досягти за допомогою індивідуальних зусиль [5].

Виходячи з цього, соціальний капітал можна розуміти у двох різних значеннях.

По-перше, соціальний капітал можна розглядати як цінну кількість ресурсів, які актор може використовувати за допомогою прямих і не прямих відносин з іншими акторами, що контролюють ці ресурси. У ці відносини актор вносить свій інтелектуальний внесок, який повинен окупитися. Таким чином, дана форма соціального капіталу визначається як соціальний капітал відносин [5].

По-друге, соціальний капітал також може розглядатися як характеристика всієї мережі, наприклад, функціонуючий соціальний контроль, системна довіра, всебічна системна мораль між індивідами або в групі, організації, громаді, регіоні чи суспільстві. Мова йде про характеристики всієї системи відносин, які перевершують відносини окремих акторів, і включають аспекти колективного ставлення до соціальної системи. Це – системний соціальний капітал [5].

Відмінності між соціальним капіталом відносин і системним соціальним капіталом нагадують певні критерії, які використовуються для опису структур відносин актора в системі (центральність і престиж) з одного боку, і структури всієї мережі з іншої сторони (централізація та ієрархія) [5].

Перейдемо до розгляду проявів соціального капіталу громад іммігрантів та біженців на прикладі досліджень, проведених у США.

Д. Туркотте і Л. Сілка відзначають суперечливість впливу іммігрантів та біженців на спільноти, які їх приймають. З одного боку таким спільнотам складно впоратися з потребами іммігрантів та біженців, а з іншого боку їх приплив стимулює економічний розвиток. Таке протиріччя відображає сприйняття іммігрантів спільнотами: або як таких, що потребують допомоги та соціальної підтримки, або як ресурс, що розширює перспективи міста [16]. Також іммігрантів можуть сприймати як потенційних конкурентів у доступі до соціальних благ, ресурсів, робочих місць.

Ряд досліджень пов'язаний з вивченням соціального капіталу в контексті економічного розвитку спільнот іммігрантів / біженців. Наприклад, сімейні та

соціальні зв'язки дозволяють генерувати фінансовий капітал в спільнотах іммігрантів / біженців.

А. Портес і М. Жоу відзначають, що іммігранти часто об'єднують свої заощадження в загальний фонд «кредитної спілки», яка фінансує підприємницькі започаткування нових членів спільноти. Іммігранти надають перевагу неформальним усним угодам ніж процедурам, що необхідні для одержання кредиту в банку. Такі неформальні угоди добре функціонують навіть при відсутності у них законодавчої бази, оскільки нові члени спільноти ризикують бути виключеними, якщо не зможуть виконати свої усні зобов'язання. Крім цього, іммігранти високо цінують зобов'язання перед сімейними та соціальними зв'язками [13]. Дж. Сантіаго і Дж. Дженкінс також виявили в латино-американській спільноті Массачусетсу високу частку фінансування підприємницьких розпочатих справ родичами і близькими друзями [15].

Прикладом того, що іммігранти привносять різноманітність навичок і ресурсів у спільноти, що їх приймають, може слугувати програма по залученню камбоджійських іммігрантів з навичками фермерів до вирощування азійських культур у США. Від цього виграють й інші члени спільноти камбоджійських іммігрантів, які отримують можливість купувати звичні для них продукти за прийнятними цінами [16].

Іншим прикладом економічного розвитку як для спільноти іммігрантів, так і для приймаючої спільноти є національні культурні урочистості. Такі урочистості у вигляді фестивалів приваблюють туристів в регіон і прямо або опосередковано сприяють економічному розвитку як іммігрантської спільноти, так і регіону [16].

Економічний розвиток громади іммігрантів має особливі форми, не типові для приймаючої спільноти. Наприклад, іммігранти воліють купувати товари і послуги усередині своєї спільноти. Часто це обумовлено культурними та мовними особливостями. Така солідарність не тільки збільшує можливості економічного успіху, а й виконує важливі психологічні функції, зберігаючи культурну ідентичність [13]. Проте, потенціал розвитку бізнесу досить обмежений, коли

іммігранти не мають можливості продавати свої товари і послуги за межами своєї спільноти [16].

Спільнота іммігрантів також створює передумови для так званого «заміщеного імпорту». В процесі того, як зростає співтовариство іммігрантів, зростає імпорт звичних для них продуктів. З часом, починають виникати нові підприємства з виробництва цих продуктів у регіоні, що прийняв іммігрантів [10].

У той же час, деякі дослідники сперечаються про можливість застосування концепту соціального капіталу до різномірної спільноти іммігрантів. Принаймні, не всі соціальні процеси в середовищі іммігрантів можливо пояснити за допомогою соціального капіталу.

Так, Х. Н.-Л. Чанг відзначає складнощі, пов'язані з втратою рідної мови, коли більш старшому поколінню складно запропонувати підтримку або розвивати норми, якщо вони говорять на мові, на якій їхні діти не говорять, і яку не вчать. Соціальний капітал не може пояснити, яким чином долається ця проблема у багатьох успішних спільнотах іммігрантів [4].

Г. Лос, при вивченні міграції, пов'язаної з процесами глобалізації, підкреслює, що економічні іммігранти мають психологічні проблеми з ізоляцією і культурною антипатією на новому місці проживання. На іммігрантів часто вказують як на інших, що вторглися та несуть загрозу для перевірених часом соціальних норм і економічних принципів [6].

Слід зазначити, що в даний час стався здвиг у дослідженнях від вивчення причин, через які іммігранти / біженці залишають свої рідні країни, до вивчення транснаціональних відносин між спільнотами іммігрантів / біженців та їх рідними країнами. Такі дослідження охоплюють політичну, економічну, соціальну взаємодію і дають можливість пояснити динаміку взаємовідношень між іммігрантами та їх рідними країнами [16].

З економічної точки зору, М. Жоу і С. Л. Банкстон розглядають успішність транснаціональних іммігрантів-підприємців у залежності від їх здатності

створювати соціальні мережі відносин між тією країною, з якої вони приїхали, і країною, в якій вони влаштувалися [17].

Відкритим залишається питання про ступінь поширення транснаціонального підприємництва і його зв'язок з індивідуальними психологічними особливостями іммігрантів або із соціально-психологічними особливостями спільноти іммігрантів і спільнотою, яка їх приймає.

Дослідження, проведене А. Портес в США, показало, що транснаціональні іммігранти-підприємці часто належать до «вищого» класу в своєму співтоваристві як у плані освіти, так і рівні доходів, вони скоріше мають громадянство США і, як правило, проживають у США довше інших іммігрантів. У той же час, вони зазвичай належать до першого покоління іммігрантів. Також А. Портес зазначає, що транснаціональне підприємництво впливає на адаптацію іммігрантів в приймаючій країні і розширює перспективи розвитку країни, з якої прибув іммігрант [11].

Форми транснаціоналізму залежать від обставин, які призвели до імміграції. Наприклад, дослідження, проведене серед колумбійських іммігрантів, що живуть в містах США, показало, що вони дуже швидко асимілювалися і мінімізували контакти з країною, з якої вони прибули внаслідок надзвичайного насильства і жорстокості, яке вони залишили позаду. У той же час, дослідження, проведені серед іммігрантів у сільській місцевості і невеликих містечок, які прибули з мирних країн, показало, що вони набагато більш схильні брати участь в транснаціональній діяльності з їх рідною країною [7; 12].

Крім цього, іммігранти, що асимілювалися, рідше беруть участь у транснаціональній діяльності. Іммігранти, які живуть у великих, концентрованих спільнотах місцевого населення, особливо ті, хто мав досвід ворожого ставлення з боку приймаючої спільноти, частіше беруть участь у транснаціональній діяльності [7].

Транснаціональна діяльність, як правило, забезпечує важливу фінансову підтримку країні, з якої прибув іммігрант. У той же час, той же іммігрант вкладає свої ресурси і час на економічний розвиток приймаючої країни [14].

Політичний транснаціоналізм також, як і економічний, істотно впливає на розвиток спільноти іммігрантів і формування соціального капіталу.

Е. Остергаард-Нільсен зазначає, що тільки приблизно один з п'яти іммігрантів регулярно бере участь у транснаціональній політичній діяльності. Вони часто є лідерами у спільнотах іммігрантів. Транснаціональна політична діяльність може бути як вузько направленою (членство в політичній партії або громадянській асоціації в рідній країні), так і більш широкою (участь у мітингах та інших акціях, що мають відношення до політики в рідній країні) [8].

Найчастіше, транснаціональна політична діяльність зводиться до підтримки або опозиції до політичних партій і уряду рідної країни. Оскільки політичні активісти мають значний вплив серед іммігрантів, їх недовіра один одному і протистояння заважають співпраці у важливих питаннях в межах співтовариства. Така транснаціональна політична активність, в основному, негативно впливає на розвиток спільноти іммігрантів. Таким чином, політичні конфлікти в рідній країні негативно впливають на розвиток спільноти іммігрантів у приймаючій країні [16].

На закінчення даного огляду необхідно, на наш погляд, розглянути особливості проявів соціального капіталу в системі освіти у спільнотах, що приймають іммігрантів і біженців. К. Л. Банкстон наводить приклад студентів-біженців із В'єтнаму в США і зазначає, що успіхи у навчанні у в'єтнамських студентів вищі середнього. Пояснення цьому К. Л. Банкстон знаходить в особливостях соціального капіталу громад в'єтнамських іммігрантів. У них прийнято виявляти повагу до старших, послух владі, взаємодопомогу, створюючи тим самим тісні емоційні зв'язки усередині співтовариства. У батьків таких студентів часто досить високі амбіції по відношенню до своїх дітей і впевненість у тому, що їх діти реалізують ці амбіції, оскільки у в'єтнамських спільнотах діти не успадковують статус батьків. Ставлення викладачів до в'єтнамських студентів,

конформних до ідеалізованих культурних норм і цінностей, стає більш позитивним, що може впливати на їх успішність [1].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок про те, що концепція соціального капіталу відіграє важливу роль в аналізі соціально-психологічних проблем іммігрантів та біженців, оскільки цей аналіз пов'язаний із розглядом норм, цінностей, довіри, соціальних зв'язків, доступу до соціальних благ і ресурсів.

Результати теоретичних і емпіричних досліджень, представлені в даній статті, можуть стати основою для проведення аналогічних досліджень в Україні, беручи до уваги актуальність проблеми вимушених переселенців і біженців.

Особливий інтерес, на наш погляд, представляє вивчення відносин між спільнотами вимушених переселенців з їх рідними регіонами, наприклад, з тимчасово окупованим Кримом та Донбасом, де у багатьох залишилися родичі, напрацьовані соціальні, економічні зв'язки.

Багатьом зрілим людям, що мали певний соціальний статус у Криму та на Донбасі, доводиться починати налагоджувати своє життя в інших регіонах України. Важливим компонентом цього процесу є налагодження соціальних зв'язків – набуття соціального капіталу.

Список використаних джерел

1. Bankston C.L. Social capital, cultural values, immigration, and academic achievement: the host country context and contradictory consequences / C.L. Bankston // *Sociology of Education*. – 2004. – 77(2). – P. 176 – 179.
2. Castiglione D. Social capital's fortune: An introduction / D. Castiglione, J.W. VanDeth, G. Wolleb // *The Handbook of Social Capital* / Ed. D. Castiglione, J.W. Van Deth, G. Wolleb. – Oxford University Press, 2008. – P. 1 – 10.
3. Coleman J.S. Foundations of social theory / J.S. Coleman – Cambridge, Mass.: Belknap Press, 1990.
4. Chang H. N.-L. Democracy, diversity, and social capital / H. N.-L. Chang // *National Civic Review*. – 1997. – 86. – P. 141–147.

5. Esser H. The two meanings of social capital / H. Esser// *The Handbook of Social Capital* / Ed. D. Castiglione, J.W. Van Deth, G. Wolleb. – Oxford University Press, 2008. – P. 22 – 49.
6. Laws G. Globalization, immigration, and changing social relations in U. S. cities / G. Laws // *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1997. – 551. – P. 89 – 104.
7. Levitt P. International perspectives on transnational migration: an introduction / P. Levitt, J. DeWind, S. Vertovec // *International Migration Review*. – 2003. – 37 (3). – P. 565 – 575.
8. Østergaard-Nielsen E. The Politics of Migrants' Transnational Political Practices / E. Østergaard-Nielsen// *International Migration Review*. – 2003. – 37 (3). – P. 760 – 786.
9. Perkins D. D. Community psychology perspectives on social capital theory and community development practice / D.D. Perkins, J. Hughey, P.W. Speer // *Journal of the Community Development Society*. – 2002. – 33(1). – P. 33 – 52.
10. Persky J. Import substitution and local economic development / J. Persky, D. Ranney, W. Wiewel // *Economic Development Quarterly*. – 1993. – February. – P. 18.
11. Portes A. Introduction: the debates and significance of immigrant transnationalism / A. Portes // *Global Networks*. – 2001. – 1 (3). – P. 181 – 194.
12. Portes A. Conclusion: theoretical convergencies and empirical evidence in the study of immigrant transnationalism / A. Portes // *International Migration Review*. – 2003. – 37 (3). – P. 874 – 892.
13. Portes A. Gaining the upper hand: economic mobility among immigrant and domestic minorities / A. Portes, M. Zhou // *Ethnic and Racial Studies*. – 1992. – 15 (4). – P. 491 – 522.
14. Robinson R. Globalization: immigrants' transnational agency and economic development in their homelands / R. Robinson // *Focal Policy Papers and Briefs*. – 2004. – November. – P. 1 – 12.

15. Santiago J. The Latino business community of Lawrence, Massachusetts: A profile and analysis / J. Santiago, J. Jennings // Report of the Institute for Community and Workforce Development, Northern Essex Community College. – 2000.
16. Turcotte D. Social capital in refugee and immigrant communities / D. Turcotte, L. Silka // Race, Neighborhoods, and the Muse of Social Capital / Ed. J. Jennings. – Palgrave Macmillan, 2007. – P. 109 – 131.
17. Zhou M. Social capital and the adaptation of second generation: the case of Vietnamese youth in New Orleans / M. Zhou, C.L. Bankston // International Migration Review. – 1994. – 28 (4). – P. 821 – 845.